

Андрій Мартинов

*Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут історії України НАНУ*

**«Пан'Європа» Ріхарда Куденхова-Калергі та започаткування
процесу європейської інтеграції**

У статті розглядається роль австрійського політика Ріхарда Куденхова-Калергі у започаткуванні процесу європейської інтеграції. У період між Першою світовою війною і Другою світовою війною Куденхов-Калергі ініціював створення «Пан'Європейського руху», покликаною принести Європі мир і співпрацю. За свого життя Куденхову-Калергі пощастило побачити перші результати реалізації його ідеї формування «Сполучених Штатів Європи». Політична біографія Куденхова-Калергі показує роль особистості в історії європейської інтеграції.

Ключові слова: *Куденхов-Калергі, Пан'Європа, європейська інтеграція, Сполучені Штати Європи.*

Історичне дослідження процесу європейської інтеграції вимагає не лише уваги до масштабних тенденцій, а до ролі особистості у цьому процесі. У галереї видатних діячів, які заклали фундамент величної будівлі спільного європейського дому, помітне місце належить австрійському політику, науковцю, публіцисту Ріхарду Куденхову-Калергі (1894–1972). Російський історик академік А. Чубарьян цілком слушно визнає, що «праці самого Р. Куденхова-Калергі були майже невідомі в СРСР» [20, с.111]. У 1952–1956 рр. був почесним головою Європейського Руху [1, с.84]. Навіть факт народження Ріхарда Куденхова-Калергі, на нашу думку, безпосередньо пов'язаний із так званим процесом інтернаціоналізації. Ріхард Куденхов-Калергі народився 17 (за іншими даними 16) листопада 1894 р. у Токію. Він був сином австро-угорського дипломата Хайнріха Куденхова-Калергі та за однією з версій японської гейші Мітсу Аояма [2, с.19]. Його батько належав до досить знатної родини. Родинне генеалогічне древо виростало з справжніх

загальноєвропейських коренів. Куденхови були родом з фламандського Брабанту, а Калергі уродженці грецького Криту. Дворянство вони отримали за участь у хрестовому поході 1099 року. Їхній нащадок граф Ріхард Куденхоф-Калергі у своєму історичному часі також відправився у своєрідний «хрестовий похід» за єдину Європу. Моментами марнославно, але віддамо належне завжди пристрасно він боровся за свою ідею «Пан'європейського союзу», яка була викладена в однойменній книзі, котра вийшла з друку 1923 р. та відіграла важливу роль у пропаганді ідей об'єднаної Європи після Версальського мирного договору.

Взагалі мало хто з дослідників біографії Куденхова-Калергі звертає увагу на певний зв'язок між його одержимістю європейськими проектами єднання та дитячим досвідом. На нашу думку це досить промовистий факт. Адже ще до десяти років маленький Ріхард вивчив рідну мову матері – японську, батька – німецьку та міжнародну англійську мову. Як дитина європейця широких поглядів та азіатки, він був позбавлений комплексів національних забобонів, які напередодні та відразу після Першої світової війни інтенсивно поширювались Європою. Фотографії свідчать, що він навіть зовнішньо нагадував чоловіка так би мовити азійського походження. Проте вузькі очі не заважали йому широко дивитись на європейські проблеми.

У 1899 р. завершилась дипломатична місія Хайнріха Куденхова-Калергі до Японії і він з сином повернувся до Відня. Ріхард навчався в Терезіанінській академії, вивчав філософію та історію у Віденському університеті, де 1917 р. здобув ступінь доктора філософських наук. Після розпаду Австро-Угорської імперії Ріхард отримав чехословацьке громадянство, але відчував себе справжнім космополітом. До березня 1939 р. він зберігав чехословацький паспорт, що давало йому можливість відчувати себе досить комфортно у космополітичному Відні [2, с.19]. Ріхард зберігав зв'язки з суспільними колами австрійської політичної, економічної та інтелектуальної еліт. Саме в цьому середовищі стверджувались його погляди

щодо потреби розроблення своєрідної «європейської доктрини Монро», тобто перетворення Європи на єдиного гравця, спроможного захищати інтереси Старого континенту в глобальній конкуренції [10, с.87]. Саме на міжвоєнний період припадає перший і, на нашу думку, найголовніший період політичної активності Р. Куденхова-Калергі, який був спрямований на чітке формування, популяризацію та перші спроби втілення у наднаціональних політичних союзах ідеї й концепції європейського єднання.

У листопаді 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Згадуючи у 60-ті рр. ХХ ст. у мемуарах «Життя за Європу» свої погляди у двадцять чотири роки на майбутнє передусім Австрії, Р. Куденхов-Калергі наголошує, що гіпотетичні «аншлюс, так і створення Дунайської федерації можуть привести до великих міжнародних ускладнень». Але він визнавав, що «аншлюс з Німеччиною був би ідеальним вирішенням економічних та національних проблем, натомість заборона аншлюсу становить загрозу габсбургської реакції для пан'європейського вирішення австрійської проблеми» [5, с.2]. Але це не відповідало національним інтересам крайн-переможниць. Досить прохолодно вони ставились і до ідеї «Дунайської федерації», як і до перших «пан'європейських проєктів» [12, с.44].

Ідея формування Дунайської федерації була похована підписанням 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменської мирної угоди з Австрією. В свою чергу Р. Куденхов-Калергі не достатньо чітко усвідомлював, що політична інтеграція у формі європейської федерації може бути не першим камінчиком у будівлі Єдиної Європи, а лише завершальним етапом досить тривалого інтеграційного розвитку. Водночас слід зазначити, що на початку 20-х рр. ХХ ст. один із основних ідеологів німецького консерватизму Артур Меллер ван дер Брук пророкував розвиток німецького світу в наступному напрямку: «Ми були германцями, ми є німцями, ми будемо європейцями» [16, с.93]. Принаймні складалось враження, що у Європі 1919 р. здійснюється військова мета США, тобто «демократична світова революція». Династії Габсбургів і Романових, Гогенцоллернів і Османів зникають. Європа, до якої 1914 р.

входили 17 монархій і 3 республіки (Швейцарія, Франція, Португалія), має в 1919 р. 13 республік і 13 монархій, хоча в деяких країнах (Іспанія, Греція) монархія тимчасово замінюється республіканською формою правління [17, с.417].

Впродовж 1919-1922 рр. у віденських інтелектуальних кружках до яких входив і Р. Куденхов-Калергі досить жваво обговорювались перспективи Європи. «Своєрідний провокаційний стимул, – як згадував Р.Куденхов-Калергі у своїх мемуарах «Життя для Європи» – цьому дала книга німецького філософа О. Шпенглера «Сутінки Європи» [12, с.114]. Історичним результатом цих інтелектуальних дискусій врешті народився своєрідний проект ревізії 14 пунктів В.Вільсона, тобто ідея формування союзу європейських держав від Португалії до Польщі. Куденхов-Калергі пропагував свою ідею у форматі міждержавного союзу з двома палатами: «депутатською» та «урядовою». По-суті, пропонувалось створити двопалатний Європейський парламент. Нижню палату з 300 депутатів (по одному від мільйону громадян об'єднаної Європи) мали обирати безпосередньо громадяни, а верхню формувати представники національних парламентів 27 країн членів такого союзу [11, с. 78].

У 1923 р. одне з віденських видавництв випустило брошуру Р. Куденхова-Калергі «Пан'Європа». На думку автора, передумовами європейського єднання передусім є нагальна потреба повного відновлення економічного потенціалу народів Старого континенту, який був зруйнований перипетіями Першої світової війни. Лише на основі відродження багатого та мирного життя можна буде запобігти новим конфліктам між європейськими державами. Р. Куденхов-Калергі вважав, що необхідна ширша координація «індустріально-технологічного та промислового виробництва», адже європейські національні держави змушені зважати на економічну конкуренцію з боку Сполучених Штатів Америки. Не менш вагомий мотив створення «Пан'Європи» це «більшовицька революція 1917 р. в Росії як загроза політичній системі Європи». Зважаючи на всі ці чинники, створення

«Європи для європейців» є нагальною потребою [4, с.7]. Отже, пропонувалось об'єднати зусилля демократичних країн Європи створити механізм обов'язкового арбітражу для попередження загрози війни, ліквідації митних кордонів та запровадження вільного руху товарів [1, с.74].

До речі, ні Велика Британія, ні тим більше більшовицька Росія у планах Р. Куденхова-Калергі не розглядались як частини континентальної Європи. «Вільна Європа, – на його думку, – існує між двома євразійськими світовими потугами Англією та Росією. Британська імперія – кордон Європи як з Азією, так і з Америкою. Британія не може бути членом Європи, якщо Європа не є домініоном чи напівколонією Британської імперії. Росія культурно знаходиться за межами Європи, адже реформи Петра Великого лише зіштовхнули європейські теорії з азійською практикою. До того ж між Росією та Європою існують природні кордони» [3, с.24].

На його думку, чотири імперії британська, американська, радянська та японська після Першої світової війни стали домінуючими потугами. Тому політично світ поділяється на Пан-Америку, Пан-Британію, Пан-Росію, Пан-Японію. Р.Куденхов-Калергі наголошує, що «європейське становище в світі таке як становище Німеччини в Європі: наслідки Першої світової війни для Європи порівняні з наслідками Тридцятирічної війни для Німеччини» [4, с.2].

Цікаво, що на практиці висунуту Р. Куденховом-Калергі концепцію «європейської доктрини Монро», в 50-60-ті рр. ХХ ст. намагався впроваджувати французький президент Шарль де Голль. Він також вважав, що Європа має позбутись домінування обох наддержав і знову стати впливовим центром сили на світовій сцені. Адже без цього європейські народи програють у глобальній конкуренції за місце під сонцем. Р. Куденхов-Калергі нагадував, що «Австрія за межами Німеччини була для Бісмарка «малонімецькою програмою». Європа мусить навчитись мало європейському рішення у разі неможливості великоєвропейського» [10, с.119].

Оцінюючи чинник Радянської Росії, Куденхов-Калергі писав, що «перемога світової революції означатиме встановлення європейської

ленінської диктатури». Генуезька конференція 1922 р., на його думку, переконливо показала слабкість позиції розколотої Європи перед єдиною Росією. Тому, підсумовував Куденхов-Калергі, «гегемонія варварської Росії була би для Європи культурною катастрофою» [6, с.4]. Водночас «військове становище роз'єднаної Європи ще більш безнадійне, ніж політичне. Нова війна між великими європейськими державами перетворила б ці землі на руїни. Аби уникнути цього слід оточити Росію мініатюрними державами Малої Антанти та озброїти Німеччину» [6, с.4]. Панацею від усіх європейських хвороб він бачив у європейському єднанні. «Лише пан'європейська військова організація з солідарною оборонною системою на східному кордоні може створити Європу миру та безпеки» [3, с.23]. Оприлюднена ідея була підтримана впливовими бізнесовими колами. Впродовж 1925–1926 рр. на фінансування майбутнього «Пан'Європейського союзу» було зібрано 650 млн. золотих крон [2, с.27].

Поступово у Європі створювалась сприятлива політична атмосфера для популяризації ідеї європейського єднання. За підсумками Локарнської мирної конференції 16 жовтня 1925 р. було підписано угоду про гарантії західних кордонів Веймарської Німеччини. Основний договір був підписаний Бельгією, Францією та Німеччиною. Крім того, Німеччина, Бельгія та Франція зобов'язались не нападати одна на одну та вирішувати суперечки мирним шляхом. Гарантами угоди були Велика Британія та Італія. Р.Куденхов-Калергі привітав Пакт Локарно та очікував від «політичної нормалізації великих економічних прибутків» [10, с.147]. Договір набув чинності після того, як 1926 р. Німеччина стала членом Ліги Націй. Зважаючи на це, Р. Куденхов-Калергі наголошував, що «допоки французька політика переважно займається Німеччиною, Європа лишається васалом Англії та є лише географічним поняттям. Тому поки Франція проводитиме політику санкцій щодо Рурської області, допоки Німеччина орієнтуватиметься на союз з Росією, доти ідея Пан'Європи лишатиметься фантомом» [3, с.24]. Незважаючи на певні політичні суперечності,

«Пан'Європейський союз» восени 1925 р. відкрив своє бюро у віденському палаці Хофбург. До широкої пропаганди ідей європейського єднання Р.Куденхов-Калергі залучив навіть власну дружину Іду Роланд на той час досить популярну акторку Віденського державного оперного театру [11, с.112]. На думку Р. Куденхова-Калергі, визначальне значення для майбутнього європейської ідеї матиме її погодження з провідними ідеологічними течіями сучасності, а також з головними політичними рухами, зокрема, католицьким та соціалістичним [12, с.86]. Звичайно, «єдина Європа теоретично може об'єднати монархії. Але Конституція федеративної Європи мусить бути республіканською» [10, с.110].

На початку жовтня 1926 р., завдяки зусиллям німецької та австрійської політичних та економічних еліт у Відні відбувся тиждень економіки Середньої Європи. Його учасники наголошували, що єдина Європа це не штучне поняття, не просто політична концепція, а жива мрія, яка існує у свідомості європейських народів та відповідає об'єктивним потребам налагодження широкого співробітництва між ними.

Водночас у Відні 3-6 жовтня 1926 р. нарешті було організовано перший конгрес «Пан'Європейського союзу», який відкрився у віденському палаці Хофбург. У ньому взяли участь близько 2000 делегатів з 24 європейських країн, серед них такі відомі політики як французи Е. Еррію та Л. Блюм, німець К. Аденауер (який вже тоді, будучи бургомістром міста Кельн завойовував собі репутацію впливового політика), чех Е. Бенеш. До речі, учасником першого віденського пан'європейського конгресу, як жива альтернатива більшовизму, був колишній голова російського тимчасового уряду Олександр Керенський (1881–1970) [2, с.29]. До речі останній називав головними мотивами європейського єднання сприяння до «свободи, миру, добробуту, розквіту культури» [10, с.64].

У своїй вступній промові президент «Пан'Європейського союзу» Ріхард Куденхов-Калергі наголошував, що «для ворогів союзу європейських народів – шовіністів, мілітаристів та комуністів він ще довго лишатиметься утопією»

[11, с.156]. Учасники форуму наголошували, що потреба глибокого єднання європейських народів є викликом часу. Її об'єктивну основу складають економічні інтереси. Зокрема, згадувався факт ініціативи люксембурзького промисловця Еміля Майріша щодо створення в Саарі сталеплавильного картелю. Ця ідея актуалізувалась після Другої світової війни зі створенням Європейського об'єднання вугілля та сталі. Зазначимо, що з першого дня пан'європейського форуму, завдяки пропагандистським зусиллям Р.Куденхова-Калергі консервативна віденська преса гаряче підтримувала ідею європейського єднання. Вітались результати віденського форуму. На ньому врешті було прийнято Статут «Пан'європейського союзу» як міжнародної організації. Її керівним органом визнавалась Центральна рада, яка складалась керівників всіх національних відділень Союзу. Президентом названо ради був обраний Р. Куденхов-Калергі [11, с.156].

На конгресі були визначені основні напрямки розбудови європейської конфедерації. Найближчими завданнями були окреслені: створення військового альянсу, поетапне утворення митного союзу, спільне використання колоній європейських держав, єдина грошова одиниця, співробітництво європейських та інших держав у рамках Ліги Націй [18, с.14]. Р. Куденхов-Калергі поставив завдання започаткувати процес посилення європейської наднаціональної еліти. Вже сама постановка цієї проблеми спровокувала загострення протистояння з рушійними силами національних еліт. Врешті історія європейської інтеграції засвідчила, що саме протиріччя між національними елітами, які спираються на ідею національних державних інтересів, та наднаціональною елітою, яку створюють не лише «європейські бюрократи», а й прихильники інтеграції в середовищі національних еліт, лишається ключовим питанням європейського політичного процесу єднання.

Натомість соціал-демократична преса, особливо «Arbeiter Zeitung» звертала увагу, що зазначений проект європейського єднання, по-суті, є

оголошенню хрестового походу за збереження капіталізму в Європі та стає альтернативою все ще популярному в масах австрійсько-німецькому союзу, до того ж ідея європейського єднання є досить утопічною. Зокрема, її не сприймала фашистська Італія. Зважаючи на реальну загрозу нових конфліктів у Європі, Р. Куденхова-Калергі серйозно турбувала проблема того, що безпека кожної європейської держави все ще ґрунтувалась на власному війську.

Символічним успіхом пропагандистських зусиль Р. Куденхова-Калергі став укладений 27 серпня 1928 р. в Парижі Пакт Л.Келлога (1856–1937, американський державний секретар) – А. Біана (1862–1932, французький міністр закордонних справ), який зафіксував норму відмови від війни (в цьому зв'язку слід зазначити, що французький письменник В. Гюґо слушно наголошував, що кожна війна між європейцями є громадянською війною) як інструмента національної політики. Але слабкою стороною зазначеного пакту була відсутність будь-яких санкцій щодо країн-агресорів. До речі і самі критерії визначення агресора в міжнародному праві були досить розпливчастими.

Натомість на пан'європейському пропагандистському рівні ключовим визначалось питання підготовки європейського конгресу з питань безпеки. З метою реалізації ідеї європейської інтеграції, зокрема, заради головної мети збереження миру та стабільності в Європі наш австрійський граф залучив впливових європейських політиків, таких як Арістид Біан та Густав Штреземан (1878–1929), який наполегливо висловлювався на користь німецько-французького замирення та союзу, котрий мав дати тривалий мир Європі. Ці ідеї розвивав і його французький колега, зокрема, виступаючи 5 вересня 1929 р. на засіданні Ліги Націй, тодішній міністр закордонних справ Франції А. Біан оголосив меморандум про «Європейський федералістський союз». Зокрема, пропонувалось створити конфедерацію європейських держав зі спільними структурами управління, але без обмежень національного суверенітету. Основу плану створення «Сполучених Штатів Європи», за А.

Бріаном, мав створити митний і економічний союз. Але ця пропозиція була лише взята до відома, а не до практичної реалізації. Адже перспективні цілі формування спільного ринку, митного союзу, вільного руху товарів, капіталів, робочої сили ще не сприймалися більшістю європейських еліт, не говорячи вже про народи. Навпаки, в умовах економічної депресії подолання Великої Кризи, на думку більшості інтелектуалів, полягало у запровадженні протекціоністської політики національних держав. З цією метою 17 травня 1930 р. А. Бріан оприлюднив «Меморандум щодо організації федерації європейських держав», який пропонував не лише створення фундаменту загальноєвропейської безпеки, а й у разі реалізації робив би неможливим нацистський «новий порядок» у Європі. Проте в умовах поглиблення економічної депресії національні уряди обрали курс на протекціонізм, якщо в 1914 р. було близько 6000 км. митних кордонів, то в 1920 р. їх вже стало 12000 км. [17, с.463]. З точки зору Р. Куденхова-Калергі, «внутрішньо європейська проблема кордонів має вирішуватись зі створенням Пан'Європи. Врешті скасування кордонів (що врешті досягнуто Шенгенськими угодами) в інтересах всіх» [5, с.3].

Під впливом світової економічної кризи, тобто «великої депресії», яка розпочалась в жовтні 1929 р. з краху на Нью-Йоркській фондовій біржі, внаслідок перевиробництва товарів, що привело до падіння прибутків, скорочення виробництва, масового безробіття та банкрутства, відповідно до зменшення купівельної спроможності, збільшення кількості непроданих товарів, а потім до катастрофічного падіння виробництва і руйнації міжнародної платіжної системи в Європі (1929–1934 рр.), активізувалась увага Р. Куденхова-Калергі до економічних аргументів на користь реалізації європейської інтеграції. На його думку інтеграція повинна насамперед мати економічне обґрунтування [2, с.39]. Врешті на другому берлінському пан'європейському конгресі було прийнято рішення про ширшу пропаганду європейського єднання в пресі та школах провідних європейських країн.

Пропонувалось навіть приступити до розробки проекту спільної європейської Конституції [11, с.143].

У 1931 р. Пан'європейський рух видав Меморандум про європейську кризу. Висловлювалась стурбованість з приводу кризи європейського лібералізму. Того ж року 17 травня вперше святкувався «День Пан'Європи». Рік тому 17 травня 1930 р. французький політик Арістид Бріан вперше від імені уряду запропонував європейським народам єднатись заради кращого майбутнього. Але вже на базельському 1932 р. пан'європейському конгресі наголошувалось, що допоки «в громадській думці Європи пануватиме націоналізм, демократичні уряди не зможуть висунути ініціативу створення Пан'Європи, але масовий пан'європейський рух може поставити цю проблему перед урядами і сприяти, аби народи Європи свої національні ідеї реалізовували через пан'європейські» [11, с.157].

Оптимізму додавало відновлення у 1932 р. співпраці нейтральних скандинавських держав Данії, Норвегії, Швеції. Вони разом із країнами Бенілюксу планували створення економічного союзу, що могло розглядатись як важливий крок до консолідації всієї Європи через тіснішу співпрацю на локальному та регіональному рівнях [17, с.430].

На думку Р. Куденхова-Калергі, «Пан'Європа повинна бути пріоритетом для європейських демократичних партій, які відстоюють цінності європейської культури» [10, с.99]. Передумовою недопущення нової європейської війни вважалось відвернення народних мас від націоналізму. Опоненти європейської інтеграції запитували у Куденхова-Калергі, з ким він збирається будувати демократичну Європу – з Б. Муссоліні, А. Гітлером, М. Хорті, чи Ю. Пілсудським? Дійсно, на тому історичному етапі в силу об'єктивних наслідків Першої світової війни сприятливого демократичного середовища для реалізації ідеї демократичної єдиної Європи не було. Адже перехідні політичні режими в більшості нових європейських національних держав перебували під потужним тиском економічного занепаду. Це вимагало впровадження в суспільне життя різних авторитарних форм

правління. На користь цього свідчить ціла низка історичних фактів. Наприклад, лише за період 1922–1936 рр. у жовтні 1922 р. в Італії до влади прийшов Б. Муссоліні, у червні 1923 р. стався військовий переворот у Болгарії, у вересні 1923 р. генерал Х. Прімо де Рівера встановив військову диктатуру в Іспанії, у травні 1926 р. Ю. Пілсудський почав здійснення ідеї санації в Польщі, у грудні 1926 р. склався диктаторський режим А.Сметони в Литві, у січні 1929 р. король Олександр здійснив державний переворот в Югославії, з лютого 1930 р. склалось особисте правління короля Кароля II в Румунії, у липні 1932 р. утворився диктаторський уряд Салазара в Португалії, у грудні 1932 р. Литва стала авторитарною однопартійною державою, у січні 1933 р. до влади в Німеччині прийшов А. Гітлер, у березні 1933 р. стався державний переворот Е. Дольфуса в Австрії, у березні 1934 р. встановлена диктатура К. П'ятса в Естонії, у травні 1934 р. президент К. Ульманіс здійснив державний переворот у Латвії, у серпні 1936 р. відбувся переворот генерала М. Метаксаса в Греції, а у вересні 1936 р. генерал Ф. Франко став каудильйо націоналістичної Іспанії. Тому на початку 30-х рр. ХХ ст. Європа вже жила в поганому передчутті чергової катастрофи.

25 липня 1934 р. нацисти вбили австрійського канцлера Енгельберта Дольфуса, названого Р.Куденховом-Калергі «пан'європейцем, віруючим католиком, вождем селян, справжнім австрійцем» але республіка ще встояла. Її захист Р. Куденхов-Калергі вважав передовою лінією оборони Пан'Європи [3, с.56]. На четвертому пан'європейському конгресі 1935 р., який за підтримки австрійського канцлера Курта Шушнігга знову відбувався у Відні, який до речі пропонувалось зробити столицею Пан'Європи, наголошувалось, що ідея європейського єднання з утопії перетворилась на історичну необхідність [10, с.101].

Виступаючи на цьому форумі Р. Куденхов-Калергі наголошував, що «ми зібрались, аби засвідчити, що європейська ідея жива. Наш рух працює в ім'я європейського миру, створення великого економічного простору заради процвітання європейських народів» [10, с.149]. Підтвердженням слухності

такої оцінки стала брудна контрпропагандистська кампанія, розгорнута нацистською пресою Німеччини та Австрії проти Р. Куденхова-Калергі. Йому пригадали й наполовину азійське походження і дружину єврейку і те, що свою політичну кар'єру він розпочав зі вступу до віденської єврейської громади [9, с.3]. 7 березня 1936 р. Німеччина денонсувала Локарнські угоди та окупувала Рейнську демілітаризовану зону. Велика війна наблизилась ще на один крок. В цей передгрозний час Куденхов-Калергі продовжував пропагувати ідеї миру. В статті «Про європейську місію жінок» він наголошував, що «чоловічі політика є імперіалістичною. Для жінок безпека та стабільність понад усе, аби росли діти. Пан європейський рух очікує від феміністок боротьби за мир» [8, с.1].

12 березні 1938 р. Німеччина здійснила аншлюс, окупувавши Австрію. А.Гітлер виконував програму демонтажу Версальського мирного договору 1919 р., який позбавив Німеччину низки її етнічних земель. 30 вересня 1938 р. відповідно до Мюнхенської угоди між Великою Британією (Н.Чемберлен), Франції (Е. Даладьє), Німеччини (А. Гітлер), Італії (Б. Муссоліні) було досягнуто домовленості про включення прикордонних земель, населених судетськими німцями до Німеччини. Р. Куденхов-Калергі, а разом з ним і Центральне бюро Пан'європейського Союзу, з жовтня 1938 р. короткий час діяли в Празі. Але через рік припинила існування і Чехословаччина. Тоді він через Женеву, де залишив багатий архів «Пан'Європейського Союзу» (40 тис. архівних справ), виїхав до Парижу. Однак у травні 1940 р. після капітуляції Франції він нарешті виїхав до Нью-Йорка. Тут у 1943 р. відбувся шостий Пан'Європейський конгрес, на якому, зокрема, за участі Ж. Монне обговорювались питання відновлення пропаганди ідеї демократичної європейської інтеграції, яка була вимушено перервана 1940 року.

У березні 1939 р. в Дюссельдорфі було досягнуто домовленості між «Федерацією британської промисловості» та німецькою «Імперською промисловою групою». А 28 січня 1939 р. «Рейнсько-вестфальський вугільний синдикат» та «Гірничорудна асоціація Великобританії» підписали

угоду про розмежування сфер інтересів та єдиних цін на вугілля на ринках третіх країн [15, с.301]. Однак британська еліта, як до речі і вашингтонська, не могли змиритись із об'єднанням Європи по-суті проти США та ще й під німецькою гегемонією. Але ліберальна частина європейської та американської політичної еліти, як це засвідчив досвід Мюнхенської змови проти Чехословаччини, не мала достатньої волі та ресурсів для забезпечення об'єднання Європи проти Гітлера. Тому ці проекти міжвоєнного періоду так і не були реалізовані. Проте, на нашу думку, Р. Куденхов-Калергі переконливо продемонстрував, як в історично несприятливих умовах можна не лише поставити стратегічне завдання європейського єднання на тривалу перспективу, а й докладати максимуму повсякденних зусиль, аби створити надійний плацдарм для наступу прихильників європейської інтеграції.

Р. Куденхов-Калергі у травні 1940 р. був вимушений емігрувати до США, де він викладав як професор. Оригінальну оцінку його особистості дав німецький письменник Томас Манн, який вбачав у цьому сині австрійського дипломата та японки, одному з найкрасивіших людей, євразійський тип досконалого світовідчуття [1, с.44]. Свідченням цього, на нашу думку, є той факт, що за десять років до перемоги антигітлерівської коаліції, тобто ще у 1935 р. Ріхард Куденхов-Калергі як справжній пророк наголошував, що «нова Австрія може набути духовної сили лише через європейське мислення, яке має майбутнє» [3, с.88]. Він вітав укладення 15 травня 1955 р. державної угоди щодо добровільного нейтралітету Австрії. Врешті 1 січня 1995 р. Австрія нарешті стала членом Європейського Союзу.

Завершення Другої світової війни у травні 1945 р. засвідчило, що вже минув час для продовження європейсько-центристської світової політики. Біполярність СРСР та США, здавалось, замінило традиційний європейський баланс сил. Тому, на думку Р.Куденхова-Калергі, слід було насамперед стабілізувати європейську систему міжнародних відносин. Після 1945 р. практичне здійснення європейського об'єднання стало залежати від інших особистостей і елегантний європейський активіст та пророк формально за

нової політичної кон'юнктури став непотрібен. Водночас Р. Куденхов-Калергі зберіг вплив на закулісні переговори та консультації в середовищі європейських еліт. Він наголошує на недопущенні повторення помилок міжвоєнного періоду 1918–1939 рр. Адже за багатьма параметрами в 1945 р. ситуація була дзеркальною тій, що склалась після закінчення Великої війни. Здавалось, що провідна роль Європи в світі остаточно страчена. Особливо у Центральній та Східній Європі були зруйновані чисельні житлові та промислові райони. Р. Куденхов-Калергі пропонував реалізувати струнку систему загальноєвропейських інтеграційних інститутів, таких як федеральна рада з представників держав, федеральна асамблея представників національних парламентів, федеральний суд та федеральне казначейство. Водночас він не заперечував можливості пошуку балансу інтересів між наднаціональними та національно суверенними структурами влади [21, с.23].

У 1947 р. Р. Куденхов-Калергі вітав реалізацію плану Маршалла, який передбачав постачання до Західної Європи американської сировини, товарів, капіталів. Водночас на його думку європейські країни мали забезпечити лібералізацію й інтеграцію економічних систем західноєвропейських країн. Отже, дітище Куденхова-Калергі – «Європейський парламентський союз», створений 8 вересня 1947 р. в австрійському Гстаадті, продовжував докладати зусиль з метою організації сприятливої громадської думки, яка мала підтримати новий пан'європейський проект. Головною метою його діяльності Р.Куденхов-Калергі полягала в донесенні ідеї європейського об'єднання ще не знаходила широкої підтримки громадськості й часто розглядалася лише в контексті зовнішньої політики національних урядів. Він орієнтував «Європейський парламентський союз» на підтримку ідеї створення європейської асамблеї з федеративною конституцією і єдиною грошовою одиницею.

Своєрідним втіленням цього проекту став започаткований 29 жовтня 1947 р. митний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Бенілюкс). Р. Куденхов-Калергі вітав і наступний важливий крок до західноєвропейської

консолідації, свідченням якої стало підписання 17 березня 1948 р. Брюссельського пакту про створення Західноєвропейського союзу. Зважаючи на активну роботу з організації громадської підтримки ідеї європейської інтеграції, Р. Куденхов-Калергі мав всі підстави з оптимізмом дивитись на перспективи цього процесу, які були накреслені 8-10 травня 1948 р. на Гаазькому конгресі, який відбувався під гаслом європейського єднання. Зазначимо, що до 1956 р. Р. Куденхов-Калергі був почесним головою руху прихильників європейської інтеграції, тобто займався пропагандою - тим, що у нього виходило найкраще. Він засуджував відмежування східного блоку за допомоги залізної завіси як передового фронту холодної війни. У протистоянні СРСР та США Р. Куденхов-Калергі вбачав шанс для Європи відновити свої економічні та політичні сили, об'єднавшись за американської підтримки. У січні 1948 р. набув чинності митний та економічний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Бенілюкс), який по-суті створив праобраз Європейського Союзу, коли вже з 1 листопада 1960 р. почав реалізовувати ідею вільного пересування між країнами Бенілюкс капіталів, товарів, робочої сили, погодження їхньої економічної, фінансової та соціальної політики. Успіхи західноєвропейської програми відбудови дали поштовх для створення інших інституцій. Створений 1950 р. європейський платіжний союз забезпечив конвертованість валют. Але європейські інститути почали формуватись зовсім не за його уявленнями про міждержавний союз. У травні 1949 р. у Лондоні з метою збереження європейської спадщини і забезпечення соціального прогресу було створено Раду Європи. Здавалосьь, що перевагу отримали апологети функціоналістської поетапної інтеграції за допомоги спеціальних європейських установ. Натомість Р. Куденхов-Калергі лишався прихильником федералістських теорій європейської інтеграції.

Проте вже за свого життя Ріхард Куденхов-Калергі побачив успішне втілення своїх ідей в практику буття європейських народів. У 1951 р. було створено Європейське об'єднання вугілля і сталі, ідею якого він прощтовхував ще 1938 р. Слід зазначити, що лишаючись федералістом,

Куденхов-Калергі не заперечував ефективності «функціоналістського» поетапного підходу до європейської інтеграції, зокрема, через створення пан'європейських галузевих організацій: 1953 р. організації з питань транспорту, 1954 р. з питань ядерних досліджень, 1957 р. Євроатом, 1962 р. Євробачення та європейське космічне агентство.

В 1952 р. Р. Куденхов-Калергі став почесним головою Європейського Руху. Він погоджувався з тим, що етап європейської галузевої інтеграції є необхідною передумовою для досягнення більш якісних етапів єднання європейських народів. Саме інтеграція окремих секторів економік західноєвропейських країн сприяла створенню міцного фундаменту для формування Європейського економічного співтовариства. У березні 1957 р. з підписанням Римського договору було створено Європейський економічний союз. Тим самим було підтверджено ідею Р. Куденхова-Калергі про пріоритетність економічних аспектів європейського єднання. В умовах біполярного світу часів холодної війни Куденхов-Калергі вітав пропозицію американського президента Джона Кеннеді, який в 1962 р. запропонував атлантичне партнерство об'єднаній Європі за умов усунення суперництва між союзниками США шляхом врахування їхніх прав на ухвалення спільних рішень.

Народні повстання 1956 р. у Польщі та Угорщині, пражська весна 1968 р. давали підстави для оптимізму щодо відновлення єдності Західної та Східної Європи. Р. Куденхов-Калергі висловлював стурбованість виникненням в 1959-1960 р. малої зони вільної торгівлі – Європейської асоціації вільної торгівлі на чолі з Великою Британією. Адже це могло уповільнити темп західноєвропейської інтеграції. В грудні 1956 р. після поразки народного повстання в Угорщині Куденхов-Калергі склав з себе обов'язки почесного голови Європейського Руху. Він був незадоволений загальною пасивною реакцією Заходу на події на Сході Європи.

Тому Р. Куденхов-Калергі виступав за вільний від мита експорт за єдиних мит на всі західноєвропейські товари. Реальний процес поглиблення

європейської інтеграції паралельно вимагав одночасного розширення європейської родини. Згадаємо, що граф відразу після Першої світової війни не вважав за доцільне вступ Великої Британії до майбутньої Пан'Європи. Але ситуація радикально змінилась після Другої світової війни і особливо внаслідок перших реальних успіхів європейської інтеграції у 50-60-ті рр. ХХ ст. Здавалось, що поступово починає реалізуватись концепція Куденхова-Калергі про формування Пан'Європи. Адже 9 серпня 1961 р. Велика Британія подала заяву на вступ до ЄЕС. 10 серпня 1961 р. заявку на вступ до ЄЕС подала Данія, а 30 квітня 1962 р. Норвегія, 12 грудня 1961 р. Австрія, 15 грудня 1961 р. Швеція, 18 травня 1962 р. Португалія подали пропозиції підписати з ЄЕС угоди про асоційоване членство [18, с.124].

У 1963 р., коли французький президент Ш. де Голль наклав вето на вступ Великої Британії, Куденхов-Калергі вважав, що це рішення сприятиме структурному вирівнюванню розвитку економік країн Європейського Економічного Союзу. Він не поділяв антиєвропейські настрої щодо райдужних перспектив європейської інтеграції, яка мала стандартизувати високий рівень життя. Майбутнє залежить від перемоги принципу неухильного просування вперед процесу європейської інтеграції [12, с.144].

Восени 1965 р. сімдесяти однорічний Р. Куденхов-Калергі відійшов від активної громадської роботи, проте він продовжував цікавитись політичним життям Європи і світу. Оскільки в реальному житті європейська інтеграції розвивалась за принципами інституціонального підходу з окремими елементами ідей функціоналістів, Р. Куденхов-Калергі погоджувався з тим, що своєрідний перехідний етап у становленні Європейського Співтовариства має спиратись на удосконалення передусім ринкових механізмів регулювання ринкових відносин. Саме це мало підвищити рівень конкурентної спроможності ЄЕС на світовій арені. А завдяки цьому мала шанс реалізуватись рання мрія Р. Куденхова-Калергі, яка стосувалась перетворення Європи на потужний центр сили в світі.

На думку Р.Куденхова-Калергі створення 1 липня 1967 р. Європейської комісії Європейського співтовариства шістьох країн (ЄЕС, Об'єднання вугілля і сталі, Євроатом) є свідченням перемоги компромісної тенденції, яка поєднувала ідеї функціоналістів щодо об'єднання європейських інституцій та ідеї федералістів, адже Європейська комісія стала першим у зародку федералістським наднаціональним органом виконавчої влади, про яку в проектах Пан'Європи 20-30-х рр. ХХ ст. навіть не наважились посправжньому мріяти.

Незважаючи на свій поважний вік, Р. Куденхов-Калергі продовжував слідкувати за актуальними політичними подіями. Він вітав дозвіл австрійського уряду на повернення 1966 р. до Відня наступника престолу Отто фон Габсбурга. Ідея формування європейської республіки в його уявленні не суперечила наявності традицій конституційних монархій у низці європейських країн. Р. Куденхов-Калергі загалом позитивно поставився до періоду розрядки міжнародної напруженості, яка відкривала можливість для розмивання залізної завіси. Свідченням цього, на думку Р.Куденхова-Калергі стало налагодження міждержавних відносин між Західною та Східною Німеччиною. Граф вітав початок 30 червня 1970 р. переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії, Данії, Ірландії.

Крім того, переконання Р. Куденхова-Калергі щодо потреби формування економічного та валютного союзу Пан'Європи почали реалізовуватись із березня 1970 р., коли Європейська Комісія схвалила Меморандум Колонна, на той час італійського комісара з питань промисловості «сприяти взаємопроникненню європейської промисловості, необхідного як для зміцнення основ економічної єдності Західної Європи, так і для здійснення її політики економічної експансії, спрямованої на досягнення незалежності від великих зовнішніх партнерів» [18, с.154].

У 1971 р. Рада ЄЕС ухвалила рішення про поетапне здійснення проекту створення економічного і валютного союзу як своєрідного апогею європейського інтеграційного процесу, які врешті мали трансформувати ЄЕС

на справжній Європейський Союз. При цьому національні уряди сприймали лише ті кроки до федералізації Європи, які не вважали надмірними. 22 січня 1972 р. у Брюсселі було підписано Договори про вступ до ЄЕС Великої Британії, Ірландії та Данії. У квітні 1972 р. у Флоренції було засновано Європейський університет. Поповнення європейської еліти, яка політично прихильно налаштована до питань інтеграції, стало реальністю. Надійний економічний фундамент цьому процесу, як це і прогнозував на початку 20-х рр. ХХ ст. Р. Куденхов-Калергі, створило ефективне функціонування по своїй суті пан'європейського Спільного ринку.

Р. Куденхов-Калергі помер 27 липня 1972 р. в австрійському містечку Штрус, але він ще став свідком розпочатих у січні того року успішних переговорів про вступ до ЄЕС Великої Британії, Данії та Ірландії. Водночас він попереджав, що непідготовлене розширення може не лише ускладнити пошук порозуміння в середині ЄЕС, а й перешкоджати концентрації зусиль на удосконаленні механізмів інтеграції та підвищенні ефективності всіх європейських інститутів в цілому.

У березні 1974 р. на засіданні Європейської Ради у Фонтенбло було реалізовано одну з ідей Р. Куденхова-Калергі, пов'язану зі створенням Комітету громадян Європи, покликаною активізувати участь громадян європейських країн у процесі будівництва єдиної Європи, зокрема, у вивченні питань можливості запровадження європейського громадянства [18, с.199]. Принципи, за які все життя боровся Р.Куденхов-Калергі, втілені в життя: форма європейської конфедерації створена, настав час наповнення її історичним змістом. Однак це не означає, що зміни, які інтеграція впровадила в життя, є незворотними. У 2003 р. виповнилось вісімдесят років з часу публікації (1923 р.) маніфесту «Пан'Європи». За цей час була фактично реалізована його мрія про створення об'єднаної Європи на засадах «політичного і економічного співробітництва всіх держав від Польщі до Португалії» [5, с.3].

Водночас це дало підстави знову звернутись до політичної спадщини Р. Куденхова-Калергі, який попереджав нащадків, що немає підстав спочивати на лаврах від успіхів у єднанні народів Європи. Адже за мету формування Європейської Федерації слід боротись наполегливо та послідовно. Навіть у несприятливих умовах, коли кожний компромісний відступ на один крок має бути підготовкою для просування в перед на декілька кроків.

Список використаних джерел та літератури

1. Борко Ю. А. От европейской идеи – к единой Европе / Ю. А. Борко. – М., 2003.
2. Gehler Michael. Der lange Weg nach Europa. Österreich vom Ende der Monarchie bis zur EU / Michael Gehler. – Innsbruck, 2002.
3. Gehler Michael. Der lange Weg nach Europa. Österreich von Paneuropa bis zum EU. Dokumente / Michael Gehler. – Wien, 2002.
4. Coudenhove-Kalergi Richard. Paneuropa. Ein Vorschlag / Richard Coudenhove-Kalergi // Neue Freie Presse. –1922. – 17 November.
5. Coudenhove-Kalergi Richard. Paneuropa und Österreich / Richard Coudenhove-Kalergi // Neue Freie Presse. –1925. – 25 April.
6. Coudenhove-Kalergi Richard. Der europäische Geist / Richard Coudenhove-Kalergi // Neue Freie Presse. –1935. – 18 Mai.
7. Coudenhove-Kalergi Richard. Über Österreichs Sendung / Richard Coudenhove-Kalergi // Neue Freie Presse. –1935. – 20 Dezember.
8. Coudenhove-Kalergi Richard. Über die europäische Mission der Frau / Richard Coudenhove-Kalergi // Neue Freie Presse. –1936. – 24 Januar.
9. Coudenhove-Kalergi Richard. Die Judenfrage / Richard Coudenhove-Kalergi // Neue Freie Presse. –1937. – 19 Dezember.
10. Coudenhove-Kalergi Richard. Der Kampf um Europa. Aus meinem Leben / Richard Coudenhove-Kalergi. – Zürich-Wien, 1949.
11. Coudenhove-Kalergi Richard. Geschichte der Paneuropabewegung 1922–1962 / Richard Coudenhove-Kalergi. – Basel, 1962.

12. Coudenhove-Kalergi Richard. Ein Leben für Europa. Meine Lebenserinnerungen / Richard Coudenhove-Kalergi. – Köln-Bonn, 1966.
13. Fischer Ernst. Coudenhove, Hitler&Co // Arbeiter Zeitung. – 1931. – 25 December.
14. Paneuropa. – 1931. – № 7.
15. Кремлёв С. Россия и Германия: путь к пакту / С. Кремлёв. – М., 2004.
16. Историческая наука в XX веке. – М., 2003.
17. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія / Г. Кіндер, В. Хільгеман. – К., 2001.
18. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В. Копійка, Т. Шинкаренко. – К., 2001.
19. Wielfried Loth. Der Weg nach Europa – Geschichte der europäischen Integration 1935–1957 / Loth Wielfried. – Göttingen. – 1996.
20. Чубарьян А. О. Советское руководство и некоторые вопросы европейской интеграции в начале 50-х годов / А. О. Чубарьян // История европейской интеграции (1945–1994). – М., 1995.
21. Шемятенков В. Г. Европейская интеграция / В. Г. Шемятенков. – М., 2003.

PAN' EUROPE OF RICHARD KUDENHOV-KALERGI AND ESTABLISHMENT OF PROCESS OF EUROPEAN INTEGRATION

The article is devoted to activity of Austrian politics of Richard Kudenhov-Kalergi in the process of launching European integration. In a period between First world war and Second world war of Kudenhov-Kalergi initiated creation of Pan' Europe project of the motion called to bring the peace and partnership to Europe. At the life of Kudenhov-Kalergi there is a lucky enough to see the first results of realization of his idea of forming of the «United State of Europe». Political biography of Kudenhov-Kalergi shows a role of personality in the history of European integration.

Keywords: *Kudenhov-Kalergi, Pan' Europe, European integration, United State of Europe.*

«ПАН'ЕВРОПА» РИХАРДА КУДЕНХОВА-КАЛЕРГИ И НАЧАЛО ПРОЦЕССУ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

В статье рассматривается роль австрийского политика Рихарда Куденхова-Калерги в начале процесса европейской интеграции. В период между Первой и Второй мировыми войнами Куденхов-Калерги инициировал создание «Панъевропейского движения», призванного принести Европе мир и сотрудничество. При жизни Куденхову-Калерги посчастливилось увидеть первые результаты реализации его идеи формирования «Соединенных Штатов Европы». Политическая биография Куденхова-Калерги демонстрирует роль личности в истории европейской интеграции.

Ключевые слова: *Куденхов-Калерги, Панъевропа, европейская интеграция, Соединенные Штаты Европы.*